

Vita az abszolútizmus kérdéseiről

Az abszolút állam problémája az utóbbi évek irodalmának, valamint a római és a stockholmi kongresszusokon elhangzott véleményeknek tanúsága szerint a XV—XVIII. század történetének egyik központi kérdése. A marxista történeti kutatás újabb eredményei és a polgári történetírásban képviselt álláspontok pedig nemcsak indokolták, de rendkívül időszerűvé és szükségessé tették az abszolútizmus elvi és történeti kérdéseinek megvitatását. Az MTA Történettudományi Intézetének I. magyar osztálya a kérdéssel foglalkozó, különböző munkaterületeken dolgozó történészek széleskörű közreműködésével és bevonásával rendezte meg a vitát, amely 1961. december 22., 23-án és 1962. január 12-én az Akadémián és a Történettudományi Intézetben zajlott le.

A vita eredeti célja az volt, hogy átfogó képet adjon az abszolút monarchia történeti szerepéről, társadalmi bázisáról és fejlődési szakaszairól, különös tekintettel a Habsburg-abszolútizmus sajátos vonásaira és a magyar történeti fejlődésben betöltött szerepére. Ennek jegyében a rendezőség két központi kérdés köré csoportosította a vita anyagát szolgáló alapreferátumokat. I. *Az abszolút monarchia főbb típusai* (Makkai L. : Általános bevezetés. Az angol abszolút monarchia; Köpeczi B. : A francia abszolút monarchia; Wittman T. : A spanyol abszolútizmus; R. Péter K. : A német fejedelemségek központosításának újabb irodalma; Niederhauser E. : Az orosz abszolútizmus; Perényi J. : A török birodalom központi szervezete.) II. *A Habsburg-abszolútizmus és Magyarország.* (R. Várkonyi Á. : A Habsburg-abszolútizmus a XVII. század második felében; H. Balázs É. : A felvilágosodott abszolútizmus a Habsburg-birodalomban; Incze M. : A Habsburg-abszolútizmus a Szent-Szövetség korszakában; Benda K. : A centralizáció társadalmi bázisa az erdélyi fejedelemségben; Heckenast G. : Az abszolútizmus problémája a kuruc szabadságharcokban.) Az ülést vezető Molnár Erik akadémikus a vitát megnyitó előadásában vizont az abszolútizmus marxista meghatározásának alapvető elméleti kérdéseire irányította a figyelmet. Ennek következtében a vitaülés nem statikus és minden vonatkozásban teljes kép kialakítására törekedett, hanem mélyebbre hatolt, azzal az igénnyel vizsgálta meg és elemezte a referátumok gazdag anyagát, a nyugati és közép-kelet európai országok abszolútizmusának történeti kérdéseit, hogy megragadja a fejlődésnek azt a központi törvényszerű mozzanatát, amelyből az abszolútizmus minden elméleti kérdése levezethető, és amely nyilvánvaló vagy rejtett, de a történeti összefüggésekben is reális alapja minden abszolútizmus létrejöttének és fennállásának. A vita menetének ilyen módon történt alakulása azonban azt eredményezte, hogy „a Habsburg-abszolútizmus és Magyarország” problémájával foglalkozó referátumoknak is elsősorban az alapvető elvi kérdésekre, az egyetemes összefüggésekre vonatkozó megállapításai kerültek előtérbe.

*

Az abszolútizmus kérdései a marxista történettudományban nem most kerültek először megvitatásra. Molnár E. kifejtette, hogy a szovjet történetírás a dogmatizmus elleni küzdelemben alkotta meg az orosz abszolútizmus alapjainak helyes elméleti képét. Amikor az abszolútizmus kérdését a szovjet történettudományban először megvitatták, a háború után, 1946-ban, a dogmatizmus virágjában volt. Az orosz centralizációt és abszolútizmust nem az orosz történet konkrét összefüggéseiből vezették le, hanem Marx és Engels más történeti tények elemzése alapján felállított tételeiből magyarázták, amelyeket dogmatikusan alkalmaztak az orosz történetre. Ennek alapján az orosz centralizációt és abszolútizmust, mint a centralizáció legmagasabb fokát és legtökéletesebb megvalósulási formáját, a polgári jellegű árutermetelés kezdeti szakaszával és a fejedelmek és a városok szövetségével hozták kapcsolatba. De már Baziljevics, aki ily módon dolgozta ki a szovjet történettudomány álláspontját, utalt arra, hogy a

centralizáció legfőbb szociális indítékát, a nemességnek a parasztsággal vívott osztályharca során az erős központi hatalmat igénylő szükségletében kell keresni. Az orosz történet 1949—51-i periodizációs vitáján Jaskov és mások már egyenesen a falusi osztályharca kiegyezéséből és ezzel kapcsolatos történeti tényekből vezették le a centralizációt. Végső soron azonban csak Szaharov tanulmánya (Voproszi Isztorii 1961. 9. sz.) tisztázta teljes történeti összefüggésében azt, hogy a XVI—XVII. században létrejött abszolutizmusba torkolló centralizációnál a polgári árutermelés nem játszott döntő szerepet, hanem kifejlődése a mezőgazdasági árutermelés fellendülésével, a termék- és árutöbbletet magáhozragadó nemességnek a parasztságot röghözködtő, robotolásra fogó és ellenállását megtörő tevékenységével függ össze.

A magyar történészek körében lezajlott viták, — amelyeket *Pach Zs. P.* tekintett át — az egyetemi tankönyv munkálatai kapcsán a rendiség és centralizáció, a centralizáció és az abszolutizmus egymáshoz való viszonyának, valamint az abszolutizmus alapvető jellegének és osztálytartalmának kérdései körül kristályosodtak ki. Ugyanakkor felmerült az 1848—1867-i periódus hagyományos korszakmegjelölésének: „az abszolutizmus kora” értelmezésének kérdése is. E vitákon az abszolutizmusban — főleg annak XVIII. századi szakaszában — a feudalizmus felbomlását előmozdító felépítmenyt, a burzsoá viszonyok kibontakozásának államtípusát felfogó állásponttal szemben az a vélemény alakult ki és kerekedett felül, hogy az abszolutizmus osztályjellegét tekintve feudális abszolutizmus.

A felvilágosult abszolutizmus marxista elemzése során — amint arról *H. Balázs É.* beszámolt — a magyar történészek a szovjet, német, cseh történészekkel közös megfogalmazáshoz jutva, hangsúlyozták annak szoros kapcsolatát a kapitalista fejlődésben elmaradt országokkal. A fiatal magyar marxista kutatásnak a nemzeti abszolutizmusra vonatkozó megállapításai viszont nem nyertek széleskörű nemzetközi alátámasztást. *Heckenast Gusztáv* véleménye szerint Klaniczay Zrínyi munkáinak elemzéséből, saját maga pedig a Rákóczi-szabadságharc államszervezetének vizsgálatából e tekintetben túlzott és megalapozatlan következtetésekre jutott.

Az abszolutizmus jellegének, keletkezési okainak marxista vizsgálatát a referensekné több kevesebb részletességgel a legtöbb esetben a polgári történészek idevonatkozó megállapításainak számbavétele és bírálata előzte meg. *Perényi J.* választa, hogy a XVIII. századi nemesi és polgári történetírásban, majd a francia felvilágosodás francia történetírásában és a XIX. század angol történészeinél hogyan alakult ki az abszolutizmust korlátlan monarchiának felfogó köznapi értelmezésből az abszolutizmusnak a XVII—XVIII. századi európai központosított államokra vonatkozó tudományos megfogalmazása. *Mályusz E.* kifejtette, hogy a polgári történetírásnak az a megállapítása, amely a rendiség és az abszolutizmus egymást nem kizáró, hanem kiegészítő jellegére vonatkozik, a hegeli dialektika elvének ösztönös alkalmazásával mintegy évszázadnyi kutatás eredményeként kristályosodott ki és ma is helytálló. Magyarországi vonatkozásban pedig különösen tanulságos *Felix Rachfahl* német történész Mátyás-tanulmánya, amelyet ennek az álláspontnak a jegyében értelt ki. *Köpeczi B.* felhívta a figyelmet arra, hogy már *Thierry* és *Guizot* más polgári történészekkel együtt eltúlozták az abszolút monarchiának „antifeudális” jellegét. *R. Várkonyi Á.* számbavette a századvég és századforduló osztrák és magyar polgári történetírásának (*Horváth M., Szalay, Thaly, Károlyi Á., Biedermann, Klopp, Redlich, Srbik, Mensi, Th. Mayer*) a Habsburg-abszolutizmusra vonatkozó megállapításait. A historiográfiai áttekintések azonban inkább csak történeti előzményeit idézték fel azoknak a véleményeknek és megállapításoknak, amelyeket a burzsoá történetírás újában képvisel. *Makkai L.* beszámolt arról, hogy a római és a stockholmi kongresszusokon a burzsoá történészek az abszolutizmus lényegét az abszolutista kormányzati rendszerben, a bürokratikus államapparátusban látják és keletkezését a XIV—XV. század nagy háborúiból vezetik le. *H. Balázs É.* viszont arra mutatott rá, hogy ez az állapot visszanyúlik a francia Lhéritier 30 évvel ezelőtt a Nemzetközi Történezs Bizottság által készített vitaindító cikkének felfogására és Lefebvre 1949-ben írott munkájára. A továbbiakban *Mousnier, Fritz Hartung, George Peabody Gootch, Franco Venturi* álláspontjára utalva kiemelte azok ellentmondásait, és felhívta a figyelmet *F. Valjevec* az abszolutizmus kapcsán is a német kultúrfőlény hangoztató szellemtörténeti módszerére. Hangsúlyozta azonban azt, hogy amikor a mai polgári történetírás II. Józsefet a felvilágosult abszolutizmus képviselőjének tekinti, nem áll távol a marxista állásponttól, de bár egyes képviselői, mint pl. *Henry Steele Commager* a társadalmi-gazdasági viszonyok elemzésére törekednek, mégis a marxista állásponttól merőben más kiindulópont alapján jutottak el ehhez a felismeréshez. *Köpeczi B.* *R. Mousnier* nézeteit ismertette és rámutatott arra, hogy koncepciója, amelynek alátámasztására a francia abszolút monarchia példáját választja, a strukturalizmus és a szellemtörténet furcsa keverékén alapszik. Az abszolút monarchiát *Mousnier* a

patriotizmusból, a külföld elleni háborukból, a királyi hivatalnokok ténykedéséből és az új gazdasági viszonyokból vezeti le, lényegét két osztály, a burzsoázia és a nemesség rivalitásában látja, és a királyi hatalom gyakorlásának különböző formái szerint periodizálja. Köpeczi felhívta a figyelmet arra, hogy Mousniernek legújabb munkájában kifejtett álláspontja haladást jelent a római kongresszuson képviselt felfogásához képest, egyes kérdésekben kétséglenül helyesen lát, de alapkonceptióját, hogy az abszolút monarchia sokkal inkább a burzsoáziára támaszkodott, mint a nemességre — elfogadhatatlannak tartja. *Wittman T.* kifejtette, hogy a nyugati történetírásban újabban divattá vált a XVI. századi, elsősorban II. Fülöp-féle spanyol állam reakciós szerepének igazolása. Rehabilitációját egyrészt vulgár ökonomista alapon, pl. ártörténetre építve, részben pedig úgy próbálják megvalósítani, hogy pl., mint a holland szociáldemokraták, az abszolútizmust a liberális-konstitucionális monarchia szükségszerű előkészítőjének tekintik. A spanyol történetírók azonban, köztük I. Vicens Vives elismerik, hogy a spanyol abszolútizmus bürokratikus államszervezete nem a régi helyébe lépett, hanem mellette épült fel. *R. Várkonyi Á.* utalt arra, hogy a Habsburg-abszolútizmussal foglalkozó legújabb polgári irodalom (Brunner, W. Treue, W. Hubatsch, Sir Charles Petrie, H. Hassinger, A. Ernstberger) főleg a bürokratizáló államszervezet és a Habsburgok kelet-európai hatalmának kiépítése szempontjából vizsgálja a kérdést és a merkantil-gazdasági rendszerrel kapcsolja össze. *R. Péter K.* részletesen ismertette F. L. Carstennek a német fejedelmi abszolútizmus kérdéseivel foglalkozó 1959-ben megjelent, hatalmas anyaggyűjtésen alapuló munkáját. Kiemelte azonban, hogy Carsten a rendek ellentéteit nem vezeti vissza osztályérdekekre, nem veszi figyelembe a reformáció és a parasztháborúk kapcsolatát, a XVII. században a német fejedelmeknél is megfigyelhető merkantilizmust, az abszolútizmus gazdasági és társadalmi alapjainak kérdését fel sem veti, s ezért következtései a felszínen maradnak és nem adnak választ a német fejedelmi abszolútizmus lényeges történeti és elméleti kérdéseire.

Molnár E. azzal vetette el a polgári történetírásnak azt az álláspontját, hogy Angliában sohasem volt abszolútizmus, Oroszországban pedig csak valamilyen keleti vagy ázsiai despotizmusról lehet beszélni, hogy „az abszolútizmus a politikai hatalom adott rendszere, és mint ilyenek *lényegét* a társadalmi osztályokkal szemben fennálló viszonya állapítja meg”. Kifejtette, hogy ebből a marxizmus számára egyedüli elfogadható szemléletből, a politikai hatalomnak az osztályokkal szemben fennálló viszonyból kiindulva megállapítható, hogy Angliától Francia-, Spanyol-, Törökországon és a Habsburgok birodalmán át Oroszorszáig az abszolútizmus mindenütt megvalósult.

Az abszolútizmus országoként számos eltérést mutató sajátosságait, kialakulásának és megerősödésének területenként változatos történeti körülményeit az egyes referátumok és hozzászólások gazdag, teljes részletességükben itt nem ismertethető tényanyag alapján térképezték fel, és az abszolútizmus általános jellegének megfogalmazásában aszerint, hogy melyik abszolút állam történetét vizsgálták, fejlődésének melyik szakaszát tekintették döntőnek, eltérő véleményen voltak.

Az angol abszolútizmus következésének, virágzásának és bukásának másfél évszázadra összeszorítható folyamatában *Makkai L.* a legfőbb sajátosságot abban látta, hogy a központi hatalom, bár a XV. század végén megtörte a feudális oligarchiát és felszámolta a feudális széttagoltságot, a feudális gyökerű helyi önkormányzatot nem tudta háttérbe szorítani, hanem kompromisszumra lépett azokkal. Ennek ellenére a XVI. században az angol királyok hatalma szilárdabb volt, mint bármely európai uralkodóé, mert az angol társadalom emelkedő osztályai a tőkés polgárság és a tőkés termelésben érdekelt „új nemesség” a feudális anarchiát megfékező, a pápai beavatkozást felszámoló, az egyházi vagyont árubabocsájtó, ipart, kereskedelmet pártoló, merkantilista gazdaságpolitikát folytató uralkodóval teljesen azonosították magukat. Válságba akkor került és akkor bukott el, amikor az angol tőkés polgárságnak már nem volt szüksége a monarchia védelmére, sőt gyámkodása egyre terheesebbé vált számára.

Franciaországban, amint *Köpeczi B.* előadásában kimutatta, arra a látszólagos közvetítő funkciójára az államhatalomnak, amely az abszolútizmus sajátossága, azért volt szükség, mert az osztályharc a XV. század végétől kezdve egyre inkább kiéleződött. Ebből vezette le a királyi hatalom megerősödését, az abszolút monarchia kialakulását, amely a nemesség erőszakos szervezete volt és látszólagos közvetítő szerepét is a nemesség érdekében fejtette ki, elsősorban a parasztság és a városi plebejus elemek, de másodsorban a burzsoázia ellen is. A burzsoá vezetőréteget azzal igyekezett megnyerni, hogy nemessékké tette őket. Főleg az ő soraikból, a taláros nemességből került ki a francia abszolút monarchia erős államapparátusának közigazgatási és pénzügyi személyzete (inspektorok, intendánsok, hadi biztosok). A francia abszolútizmusnak, mely a területi

és a nyelvi egység megteremtésével elősegítette a francia nemzettéválás folyamatát, tudatosan szolgálatába állította a tudományt és a művészetet, Köpeczi egyik jellegzetességét a kulturális életben játszott szerepében látja. *Molnár E.* a francia abszolút államhatalom kialakulásának történetét elemelve, Richelieu szavai, Philippe de Comines, XI. Lajos történészének munkája és a történeti valóság között lévő látszólagos ellentmondást feloldva bizonyította be, hogy a francia nemesség szubjektíve öntudatlanul, de objektív osztályérdekeinek hatása alatt cselekedve segítette XI. Lajost a királyi abszolútizmus megalapításában.

A *spanyol abszolútizmus* kialakulásának folyamatát megindító területi egység létrejöttékor, a XV. század végén — amint azt *Wittman T.* referátumában kifejtette — megvoltak azok a társadalmi feltételek — a városok gazdasági ereje, a kasztíliai városok 1480-i szövetsége, politikai súlya, a szabadparaszti tendenciák előretörése, a falusi háziipar erősödése —, amelyek később a nyugati típusú abszolútizmus legjellemzőbb vonásai közé tartoztak. Ugyanakkor a megerősödő központi hatalom korlátozta a városok önállóságát, és a paraszti árutermelésre, sőt az összes paraszti egzisztenciákra súlyos csapásokat mért. Fejlődésének végleges iránya V. Károly kormányzata alatt dőlt el, amelyhez lékést a kasztíliai és valenciai városok 1520 — 21-i felkelésének leverése, a királyi hatalomhoz kapcsolódó juhtenyésztők, vállalkozók szervezete, a Meszta paraszttok feletti hatalmának teljes kibontakozása adott. Az államhatalom az arisztokrácia hatalmát nem szorította intézményesen vissza, a kiscsémek tömegeit pedig azzal elégitette ki, hogy a mintegy másfélszáz évig tartó háboruszkodásban foglalkoztatta őket. A spanyol abszolút monarchia hatalmának tetőpontján, a XVI. században az abszolútizmus gyengülésével egyenes arányban törték előre a tartományi és rendi érdekek. Ez annál gyorsabb volt, mert a spanyol abszolútizmus közigazgatási szervei regionális talajban gyökereztek. A társadalmi ellentétek, amelyeket a nagy háborúk némiképp levezettek, a XVII. század folyamán a spanyol abszolútizmus hanyatlásának végső időszakában lángolnak fel. *Wittman* végül leszögezte, hogy a sajátosan fejlődő spanyol abszolútizmusra a *mediterrán abszolútizmus* elnevezést tartja legáltalánosabbnak.

A *német fejedelmi hatalom* megerősödése — amint arról referátumában *R. Péter K.* beszámolt — a XVI. században kezdődik, a XVII. században teljesedik ki és az egyes fejedelemségekben meglehetősen eltérő mozzanatok során megy végbe. Hessenben pl. a városok erősödése, Szászországban a nemesség előretörése figyelhető meg, Württembergben a nemesség bizonyos rétegeinek, Bajorországban a városok és a nemesség egyes rétegeinek támogatásán alapul. Az abszolút fejedelmi hatalom a XVII. század végén, a XVIII. század elején jött létre. A referens Marx és Engels alapján emelte ki a német fejedelemségek kettős, a centralizációt és decentralizációt egyszerre képviselő szerepét. *Molnár E.* a német fejedelmi abszolútizmus történeti kérdéseivel Marx „A morális-kritika és a kritizáló morál” c. munkáját idézve foglalkozott és megállapította, hogy a német fejedelmi abszolútizmus nem a nemesség és a polgárság egyensúlyi helyzetén nyugodott, hanem egyedül a feudális nemességre támaszkodott és egyedül annak osztályérdekeit fejezte ki.

Az *orosz abszolútizmus* előzményei — *Niederhauser E.* előadásának fejtegetései szerint — a részfejedelemségeknek a XIV. században kezdődő felszámolására és az állami központosítás megindulását jelző központi kormányzati intézkedések létrehozásának XV. századi gyakorlatára nyúlnak vissza. A korlátlan fejedelmi hatalom ideológiájának kialakulása IV. Iván nevéhez fűződik, aki egész tevékenységében a bojári ellenállás letörését tartotta szem előtt. Az abszolútizmus kialakulásának kora a XVII. század, amikor is felszámolják a feudális széttagoltság maradványait, és az amúgy is csonkán kialakult rendi képviselői monarchia átalakul abszolút monarchiává. A közigazgatásban, ügyintézésben a szolgáló nemesség kaptak a bojárok mellett egyre fontosabb helyet. A nemesség osztályuralmának kiteljesedése a felvilágosult abszolútizmushoz kapcsolódik, amely a XVIII. század első felében Péter cár tevékenysége során indul kibontakozásnak, megerősítését a kereskedőknek és a nemességnek az ellentéte s ugyanakkor a paraszttörmelék tettei lehetővé és szükségessé, egyes gazdasági intézkedései pedig előkészítették a tőkés fejlődést. Az orosz abszolútizmus harmadik szakasza a XIX. század első fele, amikor a feudális rendszert védő abszolút állam vitathatatlanul a fejlődés gátjává vált. Következő, az osztálybázis bomlásával jellemezhető korszaka pedig a XIX. század második fele, amelyet a XX. század elején az abszolútista rendszer részleges majd teljes felszámolása követ. A több évszázadon végighúzódó orosz abszolútizmus egyik sajátosságát alapvetően feudális osztálybázisa mellett az előadó abban látja, hogy a burzsoázia mindvégig csak másodrangú szerepet játszott a nemesség mellett. Nagy jelentősége volt viszont a pravoszláv egyháznak, amely a legteljesebb mértékben az államhatalom oldalán állt a maga ideológiai fegyvereivel, amelyek elősegítették az abszolút hatalom fenntartá-

sát és osztályfelettségének látszatát. *Je. M. Koszacevszkaja*, a leningrádi egyetem docense hozzászólásában kiegészítette az előadást, utalt arra, hogyan periodizálta Lenin a forradalmi mozgalmat, ebből a szempontból hiányolta a dekabristák szerepének kifejtését. Nem értett egyet azzal, hogy a XX. század elején az előadó szerint a liberális nemesség és a burzsoázia is ellenzékivé vált, hiszen a polgárháborúban a cári reakció oldalán állt. *Bartha A.* utalt azokra az eszmei harcokra, amelyek a pravoszláv egyház reformációs kísérleteivel kapcsolatosak. Felhívta a figyelmet, hogy e törekvéseknek egyik irányzata a fejedelmi hatalom erősítését szolgálta, a cár központosítási törekvéseit, szemben a kolostori és bojári partikularizmussal, s ily módon szorosan kapcsolódik az orosz abszolútizmus kialakulásának politikai előzményeihez. A továbbiakban az orosz állam területi terjeszkedésének és a rendszeres adóztatás és az igazgatási apparátus kialakulásának kapcsolatairól beszélt, majd kifejtette, hogy a cári gazdasági és igazgatási politika teljesen feudális jellegű volt. A cári abszolútizmus gazdasági alapjában nagy szerepe mindvégig a cári magánbirtokot képező földbirtokoknak és a hódított területeknek volt, noha a XVII. század első évtizedeitől kezdve a kereskedőtöke exponensei is megjelentek.

A török „abszolútizmus problémája” címmel tartott előadásában *Perényi J.* leszögezte, hogy a török abszolútizmus nem hasonlít a nyugat-európai, sőt még a kelet-európai abszolútizmusra sem, mert osztálybázisa teljesen különbözik azoktól, s ezért megjelenésére nem is az abszolútizmus, hanem a despotizmus kifejezést használta. Véleménye szerint a török despotikus rendszer, bár egyes elemei már korábban megvoltak, a XV. század közepén jött létre. Alapját a központosított pénz- és hadügyi igazgatás, kizárólag a szultántól függő központi államapparátus és hadsereg jelentette. Magánföldbirtok Törökországban nem alakult ki, s ezért azok a jelenségek, amelyek a föld tulajdonjogából s a földbirtok koncentrációjából következtek be más európai országokban, itt vagy egyáltalán nem vagy erősen megváltozott körülmények között mutatkoztak. A szultán hatalmát tehát a nagybirtokos arisztokrácia, mivel nem fejlődött ki, nem is veszélyeztethette. Az uralkodócsaládon belüli viszálykodásnak pedig a szultán testvéreinek megölésével vették elejét. Véleménye szerint azonban a despotizmus fogalmát, mivel különféle válfajai a világ kétharmad részén kétezer éven keresztül megtalálhatóak, a töröknél sokkal szélesebb történeti anyagon kellene megvizsgálni. A XVII–XVIII. század a régi török birtok és társadalom átalakulásának kora, s bár körülményei még tisztázatlanok, annyi bizonyosnak látszik, hogy ebben a politikai és gazdasági tekintetben átmeneti korszakban sem beszélhetünk marxista értelemben abszolútizmusról. A XIX. században viszont, amikor megkezdődött a török reformkor, amikor az elnyomott tömegek osztályharcra rendkívül bonyolult körülmények között folyt és a szultán hatalma megnövekedett, már számolnunk kell az abszolútizmussal. Véleménye szerint az 1840–1918-i időt minősíthetjük majd abszolútizmusnak, „de csak akkor, ha a gazdasági és társadalomtörténeti kutatások annyira előrehaladtak, hogy tisztán láthatunk az osztályviszonyok tekintetében”. A török abszolútizmus bonyolult problematikájába világított be *Mályusz E.* is, aki hozzászólásában a rendiség és az abszolútizmus kapcsolatának összefüggéseiben tulajdonképpen Mátyás abszolútisztikus törekvései és II. Mohamed abszolútizmusa között a hasonlóságok ellenére a két államforma lényegbevágó különbözőségére hívta fel a figyelmet.

Az itáliai fejedelmi abszolútizmusok kérdésével *Surányi B.* foglalkozott hozzászólásában. Leszögezte, hogy az elbukó városköztársaságok helyébe lépő fejedelmi hatalom mindenütt általában abszolútisztikus formában jelentkezett. A folyamat rugóit Antonio Gramsci véleményét is idézve a városok gazdasági erejének megroppanásában és az ezzel kapcsolatban a XIV. század végén különösen kiéleződő osztályharcban látja. Kiemelte, hogy a fejedelmi abszolútizmus az állami fejlődés szempontjából előrehaladást jelent, viszont figyelemreméltó az a tény is, hogy a signorek hatalomrajutása a gyorsan fejlődő „koraszülött kapitalizmus” kudarcának következménye.

A Habsburg-abszolútizmus kialakulásának első szakaszát *R. Várkonyi Á.* magyarországi hatalmával kapcsolatban vizsgálta, mivel az abszolútizmus általános gazdasági és társadalmi jellegzetességei itt teljes ellentmondásosságokban mutatkoznak meg. Megállapította, hogy a Habsburg-állam társadalmi bázisát a XVII. század második felében az udvari arisztokrácia, a hivatalnoknemesség, a katonaság birtokadományokkal kielégített tisztikara és a klérus alkotta. Köreikben és csoportjaikban az állami jövedelmek megszerzéséért folyó harc Lipót uralkodásának idejére mindvégig jellemző. Az abszolútizálódó államhatalom közigazgatási apparátusának — amely mellett a helyi közigazgatás és igazságszolgáltatás rendi maradványai továbbéltek és amelynek helyi szervei is feudalizálódtak —, valamint zsoldoshadseregének eltartási terhei a rohamosan emelkedő adók útján a lakosságra, elsősorban a parasztságra hárultak. A referens kifejtette, hogy a hazai polgárság, amint azt a török háborúk idején egyre jelentősebb személylé válnak Oppenheimer példája bizonyítja, elégtelen volt az abszolút államhatalom ránehezülő terhének

elviselésére. Magyarországon — ahol az abszolút államhatalomnak az arisztokrácia vékony rétegében ugyan erős támasza volt — a rendi küzdelmek és a rendekkel kötött kompromisszumok váltakozása mellett a parasztság és különböző félszabad elemek állandó mozgalma veszélyeztette Lipót abszolútizmusát. Végül leszögezte, hogy a Habsburg-állam Magyarországon a török kiverése után sem képes olyan államszervezeti, jogi viszonyokat teremteni, amelyek segítenék a polgári fejlődést. A nemességet pedig nem tudta kárpótolni állandónak és megdönthetetlennek vélt osztályuralma biztonságának fenn-tartásával.

A Habsburg-birodalom *felvilágosult abszolútizmusának* általános vonásai helyett *H. Balázs É.* II. József uralkodásának speciális jegyeit emelte ki. Kimutatta, hogy II. József, mikor 1765-i emlékiratában kifejti az összbirealmi centralizáció megteremtését hangsúlyozó uralmi elveit, messzemenően támaszkodik a hivatali apparátus vezetőire, de az abszolút uralkodó hangján meg is fenyegeti őket. Véleménye szerint II. József terveinek megvalósítását különböző közigazgatási és igazságszolgáltatási reformokkal kívánja elérni, ugyanakkor az új fiziokrata elvek érvényesülése a paraszt-kérdés és az adóügy rendezésében ismerhető fel legtisztábban. Ezek a reformok — főleg Magyarországon, ahol a polgárság meg sem értette, nemhogy támogatta volna — hangsúlyozta Balázs É. — a feudálizmus lassan bontakozó válsága és az élesedő paraszti osztályharc talaján jöttek létre és a feudális Habsburg-birodalom korszerű védelmét szolgálták. Az államhatalom nem szolgálhatta a közvetítő szerepet, mert a nemesség és polgárság még nem került megközelítő egyensúlyba sem, és ezért nem is küzdhetett egymással. A reformok ott, ahol megvolt az objektív feltételek minimuma, sikerrel jártak, Magyarországon viszont jórészt a Habsburgok megelőző gazdaságpolitikája miatt nem volt reális alapjuk. Ezért sürgette a józsefi rendszer egyik kiemelkedő képviselője, Zinzendorf államminiszter is Magyarország kereskedelmi szabadságának megvalósítását és az Ausztriát és Magyarországot elválasztó vámvonal eltörlését. A továbbiakban részletesen elemezte József reformtörekvéseinek osztálybázisát. Kimutatta, hogy Magyarországon csupán a hivatalnok garnitúra, a haladó értelmiség és a protestáns-nemesi polgári tömegek álltak mellette, de ezek is a 80-as évekre az ébredező nacionalizmus és a birodalom külpolitikája következtében elfordultak tőle. Felhívta a figyelmet arra, hogy a francia forradalom hatására a Habsburg-birodalom is nyíltan a feudálisokra támaszkodott. Végül Balázs É. megállapította, hogy a felvilágosult abszolútizmus lényegében feudális jellegű, társadalmi bázisa országoként az egyes országok gazdasági fejlettsége és osztályainak az árutermelésben elfoglalt helye szerint alakult, s ezért a magyar, cseh vagy osztrák történések közös sémával nem intézhetik el a jozefinus rendszer még le nem zárt problémáját.

A *Habsburg feudális abszolútizmus a Szent Szövetség korszakában* fennállását — amint azt *Incze M.* kifejtette — elsősorban nemzetközi feltételeinek és biztosítékainak köszönhető. Az 1815-ben Szent Szövetségre lépett hatalmak a feudalizmusból a kapitalizmusba történő átmenet korszakában feudális érdekeket képviseltek, s szövetségüket a fejlettség egyenetlen volta tette viszonylag tartóssá. Az így megvalósult „restaurált feudális abszolútizmusban” a nagyhatalmak együttműködését főleg az erre leginkább rászoruló Ausztria képviseli és népszerűsíti. A rendszert a polgári nemzeti fejlődés ásta alá, amely a 20-as évek válsága, majd az 1830-as párizsi forradalom és a német és olasz egység megvalósulása teljesen fel is bomlasztotta. A Habsburg-abszolútizmus politikájában az udvari klikk mellett az arisztokrácia és a nemességre támaszkodott. A soknemzetiségű monarchia társadalmi bázisa azonban súlyos ellentmondásokat hordott magában, ami a konzervatív arisztokráciának és a bürokráciát alkotó hivatali nemességnek, az osztrák-német polgárságnak ellentétes és eltérő érdekeiben nyilvánult meg. Gazdag és független burzsoázia a birodalomban nem alakulhatott ki, és a kapitalizmusnak itt „elsősorban szétbontó és nem egységesítő ereje érvényesült”.

Erdély fejedelmeinek centralizációs kísérleteit a XVI. század közepétől a XVII. század végéig *Benda K.* vizsgálta fel előadásában. Felmérte a fejlődésben Magyarországtól is jóval elmaradottabb Erdély társadalmi szerkezetét, és számbavette azokat a rétegeket és osztályokat, amelyek társadalmi bázisát képezhették a fejedelmek központi hatalmának. Kiemelte, hogy az uralkodót anyagilag és politikailag támogatni képes polgárságot a néhány megyei területen fekvő szabad városok kívül a zárt autonómiában élő századok képviselték. Hangsúlyozta, hogy „már Marx észrevette, hogy az idegen városok kiváltságai mindig gyengítik . . . a központosító törekvéseket”, és az erdélyi centralizáció egyik legsúlyosabb akadálya mindvégig a polgárság idegensége, ill. gyengésége volt. A fejedelmek főleg a szabad katonarétegekre támaszkodtak, melyek zömét a székelység alkotta. A fejedelmi hatalmat a rendekkel szemben legeredményesebben Bethlen Gábornak sikerült megszilárdítani, aki úgy alapozta meg centralisztikus hatalmát, hogy az ország gazdasági erőforrásait az állam számára biztosította, de a jobbágy-földesúri viszonyba ő sem tudott

belenyúlni. A centralizált fejedelmi hatalom, amely véleménye szerint „kedvezőbb külpolitikai helyzetben, zavartalan folyamatosság esetében . . . egy nemzeti abszolútizmus kialakulásához vezetethet volna”, Bethlen halála után megrendült. Majd a Rákócziak családi és fejedelmi birtokukon nyugvó uralmának összeomlása után a török és tatár hadaktól dúlt Erdély, mint a maga erejéből a feudális anarchiából kilábolni képtelen terület került a Habsburgok fennhatósága alá.

A magyar központosítási törekvések egyik fő kérdését, az abszolútizmus problémáját a kuruc szabadságharcokban Heckenast G. Zrínyi munkáihoz és a Rákóczi-szabadságharc államszervezetéhez kapcsolva vizsgálta. Megállapította, hogy Zrínyi életében még nem tűzte napirendre a történelmi fejlődés a magyar abszolút monarchia megteremtését, s ezért Zrínyi elméletét általánosított helyett csupán konkrét helyzetekre alkalmazva, szét-szórva fejtette ki, és még bizonytalan, hogy kortársai megértették-e rejtett mondanivalóját. A Rákóczi-szabadságharc történetében abszolútista tendenciákkal csak egy rövid, a szécsényi országyűlésig terjedő szakaszában számolhatunk. Ezek forrását Zrínyi elmélete helyett az előadó inkább a Habsburg-államapparátusban látta. Rákóczi magyar királlyá kiáltásának tervében viszont a Zrínyi koncepciójában tovább élő Mátyás-hagyomány érvényesült, de máig eldöntetlen, hogy a köznemesség az erőskezü uralkodó vagy a nemesi szabadság képviselőjét látta-e Mátyásban. Véleménye szerint Rákóczi kormányzói elveiről, amíg az abszolútizmus elméleti irodalmát jól ismerő Rákóczi szellemi fejlődését alaposan meg nem vizsgáljuk, végleges választ nem adhatunk. Kormányzói gyakorlatát viszont véleménye szerint az elmaradt hazai viszonyok, az örökös jobbágyság megszilárdult rendszere nem az abszolútizmus irányába befolyásolták. Abszolútista tendenciái „nem a magyarországi belső fejlődés előremutató jelei voltak, hanem a korszerű európai államszervezetből kölcsönzött, átmenetileg alkalmazott elemek”.

Benczédi L. az előadáshoz kapcsolódva a Thököly-felkelés államszervezetének egyes kérdéseivel foglalkozott. Rámutatott arra, hogy a bujdosó mozgalomban a korábbi nemesi vezetéssel szemben 1678-tól a hivatásos, korábban a végvári vonalban szolgáló katonaréteg került előtérbe, és az 1682 után kiépülő kuruc fejedelmi államszervezet feladata ennek a hadigépezetnek az ellátása és adminisztrálása volt. Mivel a nemesség Habsburg-ellenessége csak ideig óráig tartott, szükségszerű volt, „hogy a Habsburg-ellenes kuruc háború szervezésekor Thökölynek a hagyományos rendi politikai erők megfektetésére is törekednie kellett”. A központosított kuruc államszervezet működését jellemezve megállapította, hogy a Habsburg-ellenes felkelések államszervezetének vizsgálatánál nem egyes külföldi, pl. a Habsburg-államszervezet bizonyos elemeinek átvételéből, hanem a mozgalmak mindenkori belső szükségletéből kell kiindulni. Köpeczi B. Heckenast megállapításaival vitázva a francia diplomáciai és publicisztikai anyag alapján beszélt Rákóczi kormányzásának abszolútisztikus tendenciáiról. Mályusz E. hozzászólásában sokoldalúan fejtegette, hogy a magyarországi rendiség és abszolútizmus kutatása a magyar fejlődés megismerésén túlmutató eredményekre vezethet. A forrásanyag terjedelme, rendkívüli gazdagsága és történetünknek az a sajátos vonása, hogy a változások, fordulatok szembetűnőek, hálás feladattá teszi a magyar központosító törekvések vizsgálatát, „mert az egész európai történettudományt érdeklő, a hazai határokon túlemelkedő eredményekre lehet eljutni”.

Az abszolútizmusnak a történelmi fejlődésben betöltött helyét a referensek és a hozzászólók valamennyien annak alapján jelölték ki, hogy az állam milyen osztályokra támaszkodott és mely osztályok érdekeinek érvényesülését segítette elő. Makkai L. vezető előadásában az abszolút monarchia történelmi szerepét „a feudalizmusból kinövő erővel, a kapitalizmus felé mutató polgári fejlődéssel” való összekapcsolódásában jelölte meg. Hangsúlyozva a kapcsolat ellentmondásosságát, kiemelte, hogy „az abszolút hatalomra törő uralkodó a maga harcát a feudalizmus megszilárdításáért feudálisok ellen vívja, viszont szövetkezik az antifeudális polgársággal. A feudális és antifeudális erők között lévő alapvető ellentmondás az abszolútizmus fennállási szakaszában nem oldódik fel, sőt épp a közöttük lévő feszültség „teszi lehetővé az abszolút monarchia létrejöttét”. Köpeczi B. számbavéve azt, hogy az abszolút monarchia kialakulásában nagy szerepet játszott a feudális anarchia felszámolásának szükségessége, és hogy az egyes főurak partikuláris nézeteivel szemben folytatott harcban született meg, a történelmi fejlődésben betöltött szerepét mégsem tulajdonította antifeudális jellegűnek. Wittman T. viszont éppen azzal különböztette meg a spanyol abszolútizmust a francia és angol abszolútizmustól, hogy ez gátolta a polgári fejlődést, és összeroppantotta a fejlődést hordozó osztályok és rétegek erejét. A Habsburg-abszolútizmus, amint arra R. Várkonyi Á. és H. Balázs É. referátumai rámutattak, mindvégig nélkülözte az erős polgári bázist, és az udvari arisztokráciára és a hivatalnok nemességre támaszkodott. Niederhauser E. pedig az orosz abszolútizmus egyik jellegzetességét a nemesség osztályuralmának nyers kifejezésében látta.

Molnár E. vitaindító előadásában kifejtette, hogy a szovjet tudomány már meghaladott dogmatikus nézetei éledtek fel abban a felfogásban, amely az abszolút monarchia gazdasági-társadalmi alapját az árutertermelés polgári fejlődésében, illetve az egyszerű árutertermelésnek a tőkés árutertermelésbe való átmenetében látja. Ezt az álláspontot a vitán — hangsúlyozta Molnár E. — Makkai L. képviselte az abszolútizmus klasszikus útját az angol és francia fejlődésben látó korlátozott formában. A mai magyar történeti irodalomban pedig Elekes L. „Az európai feudális államok központosításának némely kérdéséről” c. korábbi tanulmánya alapul hasonló nézeteken. A szerző véleménye szerint az abszolútizmus fejlett polgárság vagy annak szerepét betöltő társadalmi erő nélkül nem vezethető le, de az álláspont irrealitása már akkor is megmutatkozik — hangsúlyozta Molnár E. —, amikor a szerző a konkrét magyar fejlődést vizsgálja, és „az *elnyomó* magyar feudális abszolútizmus lehetséges társadalmi bázisát, ha feltévesszerűek is, többek között a parasztság felső határán elhelyezkedő rétegekben, tehát az *elnyomó* parasztságban keresi”. A továbbiakban Molnár E. rámutatott arra, hogy Marx és Engels nem általánosították a burzsoázia *erejére* támaszkodó abszolút monarchia esetét, hanem elemezték az abszolút monarchiának azt a fajtáját is, amely erejét a burzsoázia *gyengeségéből* meríti. Leszögezte, hogy Marx az európai abszolútizmusnak legalább kétféle típusát különböztette meg, „az angol — francia típust, amely a feudálisok és a burzsoázia egyensúlyi helyzetén alapul, és a német — spanyol típust, amelyet a feudálisok túlereje jellemez a fejletlen, fejlődésben megállított, vagy visszahanyatlott polgársággal szemben”. De a feudális abszolútizmus e kétfajta típusa nem lehet az elemzés végső eredménye. Hangsúlyozta, hogy a feudális abszolútizmus keletkezését és lényegét csupán a feudális nemesség és az árutertermelő polgárság fejlődéstörténetéből a két osztály egymáshoz való viszonyából, mellőzve a feudális társadalom alapvető ellentétét, a nemesség és a parasztság ellentétét levezetni nem lehet.

Pach Zs. P. annak a nézetének adott kifejezést, hogy Makkai megfogalmazásában elmosódik az abszolútizmus alapvetően *feudális* jellege, „az abszolút monarchia *átmeneti* jellegű, sőt akarva-akaratlan inkább *tőkésedő* jellegű államtipusként lép elénk”. A továbbiakban Anglia és Franciaország történetén vizsgálta meg a tőkés árutertermelésbe való átmenet és az abszolútizmus kronológiai kérdéseit, majd leszögezte, hogy Angliára és Franciaországra sem állítható, hogy a kapitalizmusba való átmenet korszaka egybeesik az abszolútizmus korszakával. Az átmenet korszakának legfeljebb kezdete esik az abszolútizmus korszakára, a tőkés termelésre való átmenet második szakasza hathatósabb felépítményt, burzsoá államot követel. A továbbiakban Marx és Engels fejtegetései alapján jelezte, hogy a nyugat-európai abszolútizmusok fejlődését sem lehet egy kalap alá venni. Bírálva Kőpeczinek a francia abszolútizmus periodizációját kellően nem hangsúlyozó fejtegetéseit, hivatkozva Ljubljinszkája a XVII. század eleji Franciaország történetével foglalkozó munkájára, hangsúlyozta, hogy az abszolút monarchia történeti szerepének haladó mozzanatai a fejlődés különböző szakaszaiban változnak. Ennek alapján szögezte le, hogy nem ért egyet azzal sem, ha az abszolútizmust egészében, fejlődési szakaszainak megkülönböztetése nélkül azonosítanánk a feudalizmussal. A továbbiakban a közép- és kelet-európai abszolútizmusok történeti szerepét vizsgálva megállapította, hogy ezek sem tekinthetők a tőkés termelésbe való átmenet vagy az átmenet megindulása állami felépítményének, hanem itt az abszolútizmus a feudalizmus bomlását feltartóztató, az átmenetet elhalasztó, a kései feudalizmust konzerváló államhatalomként jelentkezik. Véleménye szerint azonban a kérdés végső megválaszolása előtt a feudalizmuson belüli gazdasági fejlődést kell alaposan megvizsgálni.

Mályusz E. az abszolútizmus és a rendiség kapcsolatát fejtegette részletesen. Megállapította, hogy az abszolútizmus nemcsak kialakulásakor, hanem később is befolyásolja a rendiség. Mária Terézia korának magyar központi kormányzervei a rendi érdekek védelmezői. Az abszolútizmus, ha meg is törli a rendek hatalmát, a rendi ideológia tovább él. Kimutatta, hogy az ideológiának, elsősorban az egyházi ideológiának a rendiség kialakulásában is jelentős szerepe volt. Kiemelte a pápaság szerepét, amely nemcsak a hatalmi igényeket indokló érveket kovácsolta ki, hanem megteremtette a maga központi hivatalszervezetét is.

Hanák P. fontosnak tartotta Makkai kiindulópontját. Azt a véleményt viszont, hogy a feudális széttagoltsággal szemben megerősödő központi hatalom kibontakozása a polgári fejlődéssel való összekapcsolódásának tulajdonítható, csak azzal a fenntartással fogadta el, hogy a centralizált államhatalmat nemcsak a feudális széttagoltság erőivel kell szembe állítani. Véleménye szerint a vitatkozók azért jutottak különböző álláspontokra, mert az abszolút monarchia történeti szerepének megállapításánál részben azt tekintik döntőnek, hogy mi tette *szükségessé*, részben pedig azt, hogy mi tette *lehetővé* létrejöttét. Pedig véleménye szerint a kettőt szerves egységbe foglaló tényezők a döntőek, nem utolsó-

sorban az abszolutizmusnak mint felépítménynek a gazdasági alapjait kell mélyrehatóbban megvizsgálni.

Makkai L. kifejtette, hogy az abszolutizmust alapvetően feudális államtípusnak tartja, nem pedig valamilyen átmeneti formának a feudális és burzsoá állam között. Az abszolutizmus történeti szerepének pozitív oldalát viszont abban látja, hogy a feudális rend hatalma meghosszabbításának érdekében alkalmazkodni kényszerült a termelés új feltételeihez. Az abszolutizmus lényegét a fudalizmust védelmező s egyúttal a kapitalizmust fejlesztő ellentmondások történeti szerepében látja, és ezt az angol—francia fejlődésben legélesebben és legkorábban megmutatókozó lényegét, úgy látja, jogosan keresi más országok történetében is. Vitázva *Pach Zs. P.* véleményével úgy látja, hogy ha a kapitalizmust, vagy a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet korszakát az abszolutizmus keletkezése feltételének tekintjük, még nem tesszük az abszolutizmust átmeneti államformává. Az átmenet periódusát lényegileg a manufaktúra korszak kezdetétől a polgári forradalomig veszi, de eredeti elgondolását hajlandó úgy módosítani, hogy az abszolút monarchia korszaka a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet első szakaszával esik egybe. Kelet-Európában pedig, mivel az abszolút monarchia ott nem a XVI—XVII. században, hanem a XVIII. században a manufaktúra korszakban alakult ki, — véleménye szerint — ugyanez a törvényszerűség érvényesül. A különbséget a nyugati és keleti abszolút monarchiák között abban látja, hogy keleten hiányzott az erős hazai polgárság, de a kapitalizmus itt is jelen volt a nyugati kapitalizmus formájában, s a kelet-európai uralkodó osztályoknak a nyugati kapitalizmushoz való alkalmazkodásából született meg a felvilágosult abszolutizmus manufaktúra-alapító-merkantilista politikája.

A gazdasági alapok vizsgálata, amelyeken az abszolút államhatalom létrejött, a vita során két szempontból is szükségessé vált. Egyrészt választ kellett adni arra a kérdésre, hogy a gazdasági fejlődés melyik szakaszához kapcsolódik az abszolút monarchiák kialakulása. Másrészt viszont az abszolutizmus osztályalapjainak feltárásához szükséges, hogy világos kép alakuljon ki arról, hogy a rendek adómegajánlásától hatalmát függetlenített uralkodó honnan fedezi a hatalmas bürokratikus államapparátus és a zsoldoshad-sereg költségeit.

Makkai L. bevezető előadásában a tőkés gazdasági fejlődés előretörésének tulajdonította a döntő szerepet. Utalt a tőkés gazdálkodás útjára lépő polgárság és az állam között ideiglenesen létrejött érdekazonosságra: a polgárság pénze teszi lehetővé a feudális államhatalom legmagasabb fokú koncentrációját, ugyanakkor az állam merkantilista politikája segíti a tőkés polgárság megerősödését, és ezzel egyidejűleg hozzájárul „az egységes nemzeti piac és a tőkés gyarmatosítás fejlődéséhez is”. Véleménye szerint az abszolút monarchia feltételezi a kapitalizmust, mert ha a központi hatalom akkor alakul ki, amikor még a városokban a tőkés gazdálkodás nem bontakozott ki, akkor a középkori városi autonómiával együtt az éretlen kapitalista csírák is elpusztulnak, de befúlad a kapitalista fejlődés akkor is, ha a polgárság úgy tör ki a középkori városgazdaság gubójából, hogy nem védelmezi erős központi hatalom. Annak okát viszont, hogy az abszolutizmus kialakulása, fejlődési útjait Európa országaiban miért jelentkezik egymástól eltérő formációkban, véleménye szerint mindenekelőtt az abszolút monarchia társadalmi bázisul szolgáló osztályok különbözőségében kell keresni. Elsősorban a polgárság, főleg a tőkés polgárság fejlődésének útjait elemezte, de hangsúlyozta az abszolutizmus legfőbb hasonlósági vonalát, az udvari főnemességnek a polgári gazdasági tevékenység hasznának leföldözésében vitt tevékenységét is. A fejlődés különböző útjait, úgy látja, az határozza meg, hogy a kapitalizmus mennyire hatol be a falu társadalmába. Ahol ez sikeresen végbemegy, mint Angliában és Franciaországban, ott kialakul a polgári állam, ahol viszont a feudális osztály fenntartja a feudális kizsákmányolást — mint a kelet-európai országokban —, ott állandósul az abszolutista kompromisszum.

Az egyes abszolutizmusokkal foglalkozó előadások — amennyiben gazdaságtörténeti kérdéseket felvetettek — tényanyagukban és levont következtetéseikben részben differenciáltabban látták a kérdést, részben pedig eltértek a bevezető előadásban kifejtett nézetektől. *Köpeczi B.* felhívta a vitautas figyelmét arra, hogy Franciaország termelési viszonyai még a XVIII. században is lényegesen különböznek Angliáétól. Ott már jelentkeznek a kapitalista mezőgazdaság csírái, itt viszont még mindig a feudális termelési viszonyok uralkodnak. Az ipari termelés fejlesztésére kevés lehetőség nyílt, és míg Angliában a nemesség is áttér a mezőgazdaságban a kapitalista termelésre és szövetkezik az ipari és kereskedőburzsoáziával, addig Franciaországban a nemesség lemarad a majorsági gazdálkodástól is, s a polgárság is igyekszik nemessé válni, tőkéjét föld- és tisztségvásárlásokba és az államnak, a parasztságnak és a nemességnek adott kölcsönökbe fekteti. Az állam merkantilista politikája támogatta ugyan az ipar és kereskedelem fejlesztését,

létrehozta a későbbi fejlődés alapjául szolgáló manufaktúrákat, de a kapitalista fejlődés elé tornyosuló feudális akadályokat nem számolta fel. *Wittman T.* elemezte azokat a lehetőségeket, amelyek Amerika felfedezésével és meghódításával, a világpiac központjának az Atlanti-óceánra való áthelyeződésével, a kincsképződés eddig soha nem látott forrásainak a feltárulásával a spanyol állam előtt megnyíltak. Majd rámutatott arra, hogy e kivételes lehetőségeket „a spanyol társadalom gazdasági élete nem tudta kihasználni a magasabb fejlődési fok, a manufaktúratermelés kibontakoztatására”, sőt az óriási kincsképződés más tényezőkkel együtt oda vezetett, hogy a tőke nem tudott behatolni az ipar szerkezetébe, mely érezhetően hanyatlott vissza a XVI. század folyamán. *R. Péter K.* röviden utalt rá, hogy valamennyi német fejedelemségre súlyos adósságok nehezedtek, és a fejedelmek által igénybevett hitelek nagyságáról arra következtetett, hogy azok valószínűleg a szabad birodalmi városok polgárságától származhatnak. *Niederhauser E.* kifejtette, hogy I. Péter felismerte az orosz abszolutizmus külső és belső megszilárdításának legalapvetőbb feltételét, az orosz gazdasági élet fejlesztésének szükségességét. „A XVII. század itt-ott megalakult manufaktúrái helyén, amelyek még nem hoztak lényeges változást a gazdasági élet struktúrájában, a XVIII. század első negyedében állami segítséggel, sőt éppenséggel állami kényszerrel létrehozott manufaktúrák már lehetővé tették korszerű hadsereg felállítását és a kor egyik legnagyobb katonai hatalmának, Svédországnak katonai legyőzését.”

A Habsburg-abszolutizmus lipóti korszakában az állam merkantilista politikája és a létrejött manufaktúrák — amint arról *R. Várkonyi Á.* beszámolt — nem a belső fejlődésből szervezen nőttek ki, hanem a holland, angol és francia példákat másoló teoretikusok — Becher, Schlosser és Höringk munkásságának eredményei. A manufaktúrák az alapításukhoz fűződött eredeti reményeket, az állam pénzükségletének kielégítését, nem váltották be. Csak a XVI—XVII. század fordulóján jelentkezik az a törekvés, hogy Lipót gazdaságpolitikáját a belső fejlődés felmérése alapján alakítsa ki. Mielőtt azonban ennek gyümölcsei beérhetek volna, az állam, amely az állambank felállításával sem juthatott belső pénzforráshoz, hatalmas külföldi, olasz, holland, angol kölcsönök felvételére szorult. *H. Balázs É.* rámutatott arra, hogy II. József fiziokrata reformjai ott bizonyultak gyümölcsözőnek és a kapitalista fejlődés hasznos alapozóinak, ahol erős polgárság, vagy tőkés polgári vállalkozásokba fektető nemesség állott a reformok mellett. „Kereskedelem, ipar nem olyanok, mint holmi rekruták, akik parancsszóra előlépnek . . .” — idézte Berzeviczy G. egyik 1788-ban elhangzott beszédjéből. *Incze M.* kifejtette, hogy Ausztriának a Szent Szövetség korszakában a külföldi, főleg az angol pénztőkések rendszeresen nagyszegű kölcsönöket nyújtottak, s ily módon kimutatható, hogy a fejlettebb tőkés államok gazdaságilag is érdekelve voltak a Habsburg-abszolutizmus fenntartásában.

Molnár E. vitainklító előadásában felhívta a figyelmet arra, hogy a termelőerők és az árutermeles fejlődésének az a meghatározott foka, amelyen az egyes országok abszolutizmusra létrejött, az egyik esetben alacsonyabb, a másik esetben magasabb volt. Nem értett egyet azzal az állásponttal, hogy az abszolút monarchia gazdasági alapja az árutermeles polgári fejlődése, annak a tőkés termelésbe való átmenete lenne. Kifejtette, hogy a XVI. századtól kezdve a német ipar és kereskedelem lehanyaglott és ahelyett, hogy pénzügyi szempontból a fejedelmek függöttek volna a polgárságtól, „a fejedelmek, kik pénzügyi erejüket külföldi segélyeknek köszönhették, anyagilag alávetették magát az elcsenevészedett polgárságot”. A feudális nemességet viszont a polgársággal szemben megerősítette a mezőgazdasági áru kivétel. *Pach Zs. P.* gazdasági elemzése *Molnár E.* azon véleményéhez kapcsolódott, hogy az abszolutizmus gazdasági alapjait a feudális termelési viszonyokban kell keresni. A kérdés lényegét viszont abban látta, hogy a feudális uralkodó osztálynak az a rétege, amelynek érdekeit az abszolút állam elsődlegesen képviseli, milyen gazdasági tevékenységet folytat. Olyan földesurakról van itt szó — mutatott rá —, akik bekapcsolódtak az árukereskedelembé, árutermelesbe, de oly módon, hogy szembefordultak az árutermeles fejlődésének paraszti-polgári tendenciájával. Az abszolút monarchia Kelet-Középeurópában teljes nyíltsággal az árutermeles fejlődésének feudális földesúri útját védi. A nyugati és kelet-középeurópai abszolutizmusok között az árutermeles az a mozzanat, amelyben problematikájuk érintkezik, de el is válik egymástól. A szétválás gazdasági síkon ma már nem is vitatott ténye a marxista történettudománynak. Nyugat-Európában a paraszti-polgári árutermeles fejlődik tovább, és megindul az egyszerű árutermelesből a tőkés árutermelesbe való átmenet. Közép-Kelet-Európában viszont a földesúri osztály egyes csoportjainak bekapcsolódása az árukereskedelembé, árutermelesbe, messzire kitolja a kapitalizmusba való átmenet megindulását, de kiváltja, jóval a tőkés termelésre való áttérés megindulása előtt, az abszolút monarchia létrejöttének szükségességét. *Hanák P.* véleménye szerint a vita megállapodhatnék abban, hogy a feudális centralizáció és később az abszolutizmus gazdasági alapja az akkori árutermeles, amely a XVII—XVIII. szá-

zadtól feltétlenül a tőkés árutermelés elemeit is magában foglalja. A továbbiakban felhívta a figyelmet arra a jelentős fejlődésre, amely a XII—XIII. századtól kezdve elsősorban Nyugat-Európa mezőgazdasági és ipari technikájában lezajlott. Kifejtette, hogy a technikai fejlődés és a mezőgazdasági művelés eszközei tették lehetővé a terméktöbblet növekedését, az árutermelés és árucseré kiszélesedését és ezzel a feudális járadék formaváltoztatását, a tőkefelhalmozást. Másrészt, hogy a termelés technikai fejlődése és bizonyos koncentrációja nélkül elképzelhetetlen az államigazgatás technikájának a koncentrációja. Véleménye szerint a technikai fejlődés teszi objektíve lehetővé a feudális állam centralizáló politikájának a realizálását, azt, hogy az abszolút állam az ország gazdasági forrásainak szuverén urává válik. Ha pedig számbavesszük az árutermelés és felhalmozás talaján kiélesedő hatalmi harcot a feudalizmus egyes osztályai és az uralkodó osztály egyes csoportjai között, akkor választ kapunk arra a kérdésre is, hogy a gazdasági alap miként teszi szükségessé az abszolút államhatalom kiépítését, a feudális rend védelmét. *Szűcs J.* azt fejtette ki, hogy az abszolutizmus gazdaságpolitikai teóriájához, a merkantilizmus rendszeréhez annak felismerése vezetett, hogy a tradicionális kincstári bevételeken túl az uralkodóknak a központi igazgatási apparátus és a hadsereg fenntartásához indirekt adók és egyéb, a külső és belső pénz-, ill. áruforgalom alakulásától függő források megnyitására és állandóan rendelkezésre álló és igénybevehető államhitekre van szükségük. Ismertette a merkantilizmus történeti kialakulását és elméletét és nyomatékosan hangsúlyozta, hogy ez a XVII. században egységes rendszer az adott kor objektív szükségleteit fejezi ki. Leszögezte, hogy a nyugat-európai abszolút monarchiák létrejötté nem magyarázható meg a XVI—XVII. századi nagy „világ gazdasági” változások nélkül. A spanyol monarchiát, amely első hasznélvezője és elődjé volt a kibontakozó új világgiaconak, — speciális jelenségnek tartja. Az angol abszolutizmus genesisétől viszont elválaszthatatlan a világgiacon talaján kialakult éles küzdelem. Utalt arra, hogy Anglia kereskedelmét még a XVI. század első felében itáliai, holland kereskedők és a Hanza-városok uralták, s az angol királyok genovai és augsburgi pénztőkésektől vettek fel kölcsönöket. Az állam belső anyagi forrásai csak úgy válhattak elégségesek az állam kiadásainak fedezésére, ha az ország kereskedelmi mérlege aktív alakul és legyőzi konkurrensait. A továbbiakban részletesen ismertette azokat az állami intézkedéseket, amelyek monopóliumok, gyarmatok, kereskedőtársaságok alapítása, vámpolitikai rendeletek útján az angol kereskedelmi hatalom alapjainak megerősítéséhez és Spanyolország kereskedelmi hatalmának megerősítéséhez vezettek, és a kereskedőtőke megerősítésével egyidejűleg megerősítették a XVII. századi angol vagyon alapját, a posztóipart. Mindebből azt, az abszolutizmus belső ellentmondásaira utaló következtetést vonta le, hogy az angol abszolutizmus kialakulásában és megerősödésében nyilvánvaló az állami gazdaságpolitika és a tőkeakkumuláció kölcsönhatása, ami együttesen a kapitalizmus feltételeit teremtette meg, ugyanakkor ennek az abszolutizmusnak rendkívül rövid élettartama éppen az angol tőke gyors előretörésével és a világgiacon versenyben elért sikereivel magyarázható meg. A merkantilista gazdaságpolitika Franciaország számára nem hozott olyan gyors sikereket, mint Angliának, mert késve kapcsolódott bele a világgiacon versenybe, és nem rendelkezett jelentős exportképes iparral. A francia merkantilizmust ezért jellemzi többek között a rendkívül aktív iparpolitika. Közös azonban az angol és francia abszolutizmus esetében az a körülmény, hogy a feudális állam szükségszerűen rá volt utalva arra, hogy a világgiacon kialakult versenyben aktív tényezővé váljék. Ebből viszont az következett, hogy az állam olyan körülményeket kényszerült teremteni, amelyekben az egyszerű árutermelés mellett a kapitalista termelési viszonyok csirái is létrejöhessenek. Hangsúlyozta azonban, hogy ennek ellenére még az angol abszolutizmus esetében is túlzás lenne a nemesség és polgárság egyensúlyáról beszélni, a vállalkozó tőkés nem szövetségese, hanem eszköze az államnak. Véleménye szerint tehát az abszolutizmus a feudalizmus legkoncentráltabb uralmi formája történetileg és logikailag a legszorosabb összefüggésben — kölcsönösen feltételes viszonyban — áll a túlsúlyban lévő feudális termelési viszonyok mellett előretörő tőkés viszonyok kezdetével. *Perjés G.* az abszolút monarchiák adminisztrációjának hatásossága és a hadsereg szempontjából vizsgálta meg az abszolút monarchiák gazdasági alapjait. Arra a következtetésre jutott, hogy az abszolút monarchiák lakosságának nagyrésze mezőgazdasági termelést folytatott, és a nemzeti jövedelmek és állami bevételek nagyobb része agrár eredetű volt. Részletesen ismertette Kingnek a korabeli Angliu társadalmi struktúrájára vonatkozó adatait, amelyekből kiderült, hogy Angliában a XVII. század végén az agrártermelés az összjövedelem 74%-át tette ki. A továbbiakban pedig elemezte azokat a következményeket, amelyek az állami irányításban, a hadsereg ellátásában és mozgósításában a társadalom alapvetően agrárjellege miatt érvényesültek. Majd az állandó hadsereg létrejöttének különböző módozatairól beszélt. *Mályusz E.* annak a véleményének adott kifejezést, hogy az abszolutizmust nem szabad magában vizsgálva

közvetlenül összekapcsolni a termelési viszonyok változásával. „Az alapvető gazdasági fejlődés, a termelők fejlődése az egész társadalom életét befolyásolja, s mert az államhatalmat kezükben tartó tényezők — fejedelem és uralkodó osztályok — egymáshoz való viszonyát is meghatározza, megengedhetetlen egyoldalúságra vezetne beérni csak az egyik tényezőre gyakorolt hatásának a feltűntetésével.” Hangsúlyozta, hogy Molnár E. figyelmeztetését megszívvelve elkerülhető, hogy a felépítmény bizonyos jelenségeiből téves következtetéseket vonjunk le az alapra vonatkozóan. *Surányi B.* túl általánosnak tartotta azt az álláspontot, amely az abszolútizmus létrejöttét az árutertermelés egy bizonyos fejlettségi fokához köti. Véleménye szerint az árutertermelés fejlődésének egyik alapvető következménye, a pénzgazdálkodás megmutatja az abszolútizmus és árutertermelés konkrét és közvetlen kapcsolatát. A kereszteshadjáratok kapcsán ismertette a pénzvagyon felhalmozódásában a feudális erők szerepét. Majd kifejtette, hogy a centralizáló államhatalom különböző pénzügyi bázisai egységesnek tekinthetők abban, hogy valamennyinek az árutertermelés és a világkereskedelem az alapja és valamennyi csak ideig-óráig fedezi az állam szükségletét. A pénzügyi bázis véleménye szerint közös nevezőt jelent a nyugat- és kelet-európai abszolútizmusok esetében is. A nyugati országok piacainak az agrártermékek felvételére megnövekedett igényeiből vezette le azt, hogy miként válhatott a mezőgazdasági árutertermelés is az abszolútizmus pénzügyi bázisává. Úgy látja, hogy az abszolútizmus az árutertermelők érdekeit alapvetően feudális állam, viszont az osztályharc következménye az abszolútizmushoz vezető gazdasági és társadalmi fejlődésnek. *Makkai L.* vitába szállt azzal a véleménnyel, hogy a kelet-európai abszolútizmus a robotoltató földesúri árutertermelés érdekeit védelmezi, mert a robotgazdálkodás általában a rendi monarchia politikai keretei között jött létre. A kelet-európai abszolút monarchiákban is megkezdődik a tőkés manufaktúrák alapítása, részben a majorkodó földesurak kezdeményezésére. *Pach Zs. P.* véleményét, amely a nyugati és keleti fejlődés érintkezését és szétválását az árutertermelés mozzanatában véli megragadhatónak, azzal a módosítással látta elfogadhatónak, hogy az elkanyarodást a visszakanyarodás, a kapitalizmusba való átmenet kezdete követi, amely már az abszolút monarchia politikai keretei között megy végbe. A tőkés polgárság fejletlensége sem jelenti azt, hogy a kelet-európai abszolútizmus nem a polgárság elleni harcban született meg, mert a nyugat-európai kapitalista fejlődés erőteljesen érezte hatását. Bár a kelet-európai abszolútizmusok a nyugati kapitalizmus aktív hatása alatt jöttek létre, a kelet-európai kapitalista fejlődés mégsem egyszerű importja a nyugati kapitalizmusnak. *Molnár E.* kifejtette, hogy az abszolútizmus politikai felépítménye a gazdasági rendszerek olyan szélsőségeit takarta, amelyek az angliai mezőgazdaságban előretörő kapitalista árutertermeléstől az oroszországi robotoltató és lényegileg természetileg gazdálkodó feudális birtokok, sőt Törökországig terjedtek. Az a kérdés, hogy az abszolútizmusnak ez a gazdasági gyökérzet és politikai szerkezet szempontjából sokféle formája rendelkezik-e valamilyen közös gazdasági tartalommal. A választ abban látja, hogy a termelők többsége valamennyi abszolútista államban, még Angliában is, a parasztság volt, az uralkodó osztályt pedig, amelynek kizsákmányoló hatalmát az abszolút állam a parasztsággal szemben biztosította, a nemesi földbirtokosság alkotta. Ily módon az abszolútizmus létrejöttének és megerősödésének kérdései a nemességnek a parasztsággal vívott osztályharcára vezethetők vissza.

A feudális osztályharc mint az abszolútizmust létrehozó és megerősítő tényező mindvégig a vita központi kérdése volt, és az elemzés végső eredménye is ebben a megállapításban kristályosodott ki. *Molnár E.* vitaindító előadásában hangsúlyozta: a nyugati és a közép-keleteurópai országok abszolútizmusa a területi folyamatok eltérő változatai mellett is egyformán azért jöttek létre, mert a feudális uralkodó osztálynak az államhatalom erőteljes centralizálására volt szüksége ahhoz, hogy a kizsákmányolt parasztságot féken tartsa. Felhívta a figyelmet arra, hogy Angliában a nemességnek az abszolút államhatalomra volt szüksége, hogy fedezete alatt és támogatásával végrehajthassa a paraszttömegek erőszakos kiszájtítását. Németországban pedig a feudális abszolútizmus elismerése fejében a fejedelmek kiszolgáltatták a parasztságot a feudálisoknak.

Köpeczi B. kimutatta, hogy Franciaországban az abszolút államhatalom megerősödése idején megnövekedtek a parasztság terhei, és elesedett a parasztság és a nemesség s a városi plebejus elemek osztályharcra, „tehát világos — állapította meg —, hogy az osztályharc kiéleződése hozta magával az abszolút monarchia kialakulását”. *Niederhauser E.* az orosz abszolút monarchiát ugyancsak az osztályharc kiélesedésére vezette vissza. *Wittman T.* pedig kimutatta, hogy a spanyol abszolútizmus kialakulása a parasztság és a városok osztályharcának megtörésével függ össze.

Pach Zs. P. kifejtette, hogy a közép-keleteurópai országokban az abszolútizmus világosan levezethető a „második Leibeigenschaft” viszonyai között kiéleződött földesúr —

jobbágyi osztályharc szükségleteiből, noha pl. Magyarországon a rendi állam kései újravirágzása mögött szilárdul meg az örökös jobbágyág rendszere, kétségtelen azonban, hogy nagykiterjedésű parasztfelkelésekkel szemben az abszolút állam fegyveres ereje a legeredményesebb támasz. Hangsúlyozta azonban, hogy a feudális renden belül fejlődő árutermelés, áru — pénzviszonyok kielezik, magasabb fokra emelik, bonyolultabbá teszik a feudális társadalomban folyó osztályharcot, és mindez a feudális államhatalom centralizációját, az abszolutizmus kiépítését teszi szükségessé. Az árutermelés fejlődése következtében a földesúr — jobbágy ellentét ritkán jelentkezik nyilvánvalóan és tisztán, összekapcsolódik a bonyolulttá váló osztályviszonyok más mozzanataival, az árutermelésben érdekelt különböző rétegek ellentéteivel. *Hanák P.* egyetértett abban, hogy a feudális állam fejlődésmenetét és lényegét elsősorban alapvető elnyomó funkciójának szemszögéből vizsgálhatjuk. Nem helyeselte azonban bárminemű egyenes arány felállítását, vagy közvetlen összefüggések keresését a paraszti osztályharc és a centralizáció között. Nyugaton véleménye szerint a parasztság megerősödésének tendenciája, közvetlen feudális függőség fellazulása teszi szükségessé a központi hatalom megerősödését. Keleten viszont ezt a szükségességet a földesúri árutermelés egész rendszerének fölülkerekedése, a robotrendszer szabályozásának követelménye jelenti. Véleménye szerint azonban egyoldalúság lenne kizárólag a paraszti osztályharcból levezetni a feudalizmust és szemet hunyni a központi hatalom és a nemesség, a nemesség és a polgárság egyes rétegei vagy éppen az árutermelő nemesség és más rétegek között folyó harc fölött. *Makkai L.* vitathatalmának tartotta azt a tényt, hogy az abszolutizmus elsősorban a paraszti osztályharc visszaszorításának erőszakszervezete. Azt azonban konkrét vizsgálatok alapján kell majd elemezni, hogy a centralizáció és a decentralizációs harc hogyan függött össze a paraszti osztályharcral. Mindezeket megfontolva azonban kijelentette, hogy az abszolutizmust mégsem vezetné vissza egyszerűen az alapvető osztályharcra. Egyrészt azért nem, mert voltak olyan európai országok — pl. Magyarország és Lengyelország —, ahol rendkívül erősen elnyomták a parasztságot, mégsem jött létre abszolutizmus. Másrészt pedig a XVI. században a nyílt paraszti osztályharc esélyei a haditechnika ugrásszerű növekedésével visszaestek. Véleménye szerint az alapvető osztályharc nem önmagában, hanem a tőkés fejlődés útjára lépő polgárság antifeudális osztályharcával együtt játszik szerepet.

Molnár E. a vita során kifejtette, hogy az abszolút monarchiát a parasztsággal vívott osztályharcban a parasztság fölötti hatalmának megerősítése végett a nemesi földbirtokososztály építette ki. Felhívta a figyelmet arra, hogy ez a megállapítás, ha nem vesszük figyelembe a bonyolult történeti összefüggéseket, látszatra a történeti valóság leegyszerűsítésének és eltorzításának látszik. Amikor azonban az abszolutizmust a parasztság osztályharcából vezetjük le, számolnunk kell azzal, hogy az emberek — s így a nemesek is — osztályérdekeik hatása alatt az objektíven adott összefüggésekről öntudatlanul hamis szubjektív képet alkotnak. Az emberek — Marx szavait idézve — csinálják, de nem tudják a történetet. Ily módon tehát — állapította meg Molnár E. — az adott társadalmi korszakot sem lehet saját tudatából megítélni. Ennek ellenére azonban a emberek ismerik közvetlen vagy távolabbi osztályérdekeiket, és az a rugója cselekedeteiknek. A továbbiakban részletesen elemezte, hogy a XV. századi francia nemes osztályérdekeinek milyen bonyolult és ellentmondó szövődése hozta létre a feudális állam fejével és az egész feudális állammal szemben egyaránt hűséget követelő ideológiát. Kimutatta, hogy noha XV. Lajos idejében a kismenességnek nem a nemesség és a parasztság, hanem a király és a feudális nagyok közötti harcban kellett állást foglalnia, állásfoglalásuk objektíve a királyi hatalom megerősödését, a parasztság elleni harc korszerűbb formáinak létrejöttét eredményezte. Az abszolutizmus további fennállása és megszilárdulása alatt, noha a feudális uralkodó osztály tisztában volt azzal, hogy az állam védi a feudális kizsákmányolás rendjét, az abszolutizmus lényegét hamis szubjektív tudattal a korlátlan királyi hatalomban, a király személyi nagyságában látták. Végetül hangsúlyozta, hogy az abszolutizmus létrejöttének és fennállásának logikai szerkezetét az egyes társadalmi osztályok és osztálycsoportok magatartására vonatkozó konkrét történeti anyaggal kell még kitölteni. Az anyaggyűjtésnek azonban ki kell terjednie az egyes osztályok és osztálycsoportok ideológiájára is. A marxizmus történetismélete ugyan az objektív összefüggésekre veti a fősúlyt, fejezte be *Molnár E.*, „de nem mellőzi a szubjektív történeti formákat sem, amelyek lepleiben az objektív összefüggések megjelennek”.

A vitailés végső eredményei abban foglalhatóak össze, hogy leszámolva a régebbi dogmatikus álláspont hibáival és vitába szállva a burzsoá történetírás legújabb nézeteivel, kialakította az abszolutizmus marxista megfogalmazásának alapvető szempontjait. A vitailés résztvevői megegyeztek abban, hogy az abszolutizmus gazdaság- és társadalomtörténetével foglalkozó kutatásoknak ezekből kell kiindulniok.

R. Várkonyi Ágnes